
РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.29>

ПОЄДНАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ПРАВОСУДДЯ

Адаскалиця К.К.,

аспірант юридичного факультету

Університету «КРОК»,

ORCID: 0000-0003-2716-9343

e-mail: AdaskalytsiaKK@krok.edu.ua

Михальчук І.І.,

доцент кафедри кібербезпеки та захисту інформації

Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID: 0000-0002-1802-7653

e-mail: inna.mykhalchuk@knu.ua

Адаскалиця К.К., Михальчук І.І. Поєднання діджиталізації цивільного процесу та формалізації цивільних процесуальних норм в Україні в контексті сучасних тенденцій розвитку правосуддя.

Вказується, стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх запровадження у всіх сферах суспільного життя обумовлює необхідність їх використання і в цивільному судочинстві. Діджиталізація цивільного судочинства має ряд переваг, що дозволяють покращити якісні та кількісні показники у досягненні завдань цивільного судочинства. Проте поряд з перевагами діджиталізація має і певні обмеження, врахування яких є необхідним для коректної формалізації відповідних норм права, що регулюють діджиталізовані судові процедури. Таким чином, для належного запровадження таких процедур необхідно визначити правила формалізації відповідних норм права.

Стаття присвячена розгляду процесу діджиталізації цивільного судочинства, його впливу на ефективність правосуддя та особливостям формалізації правових норм, які регулюють діджиталізовані судові процедури. Впровадження інформаційних технологій у судочинство сприяє підвищенню доступності правосуддя, забезпеченню своєчасного розгляду справ і зменшенню впливу людського фактору на процес прийняття рішень.

Основна увага в роботі зосереджена на тому, як діджиталізація дозволяє досягати кількісних і якісних показників судочинства, спрощуючи певні процедурні питання. Автоматизовані процедури,

як-от використання Єдиного державного реєстру судових рішень і електронного суду, забезпечують прозорість і передбачуваність судових рішень. Це важливо для правової визначеності, оскільки сторони можуть точніше прогнозувати наслідки своїх дій.

Проте, незважаючи на численні переваги, процес діджиталізації має і певні обмеження. Автоматизація не може замінити судовий розсуд у питаннях, що потребують оцінки доказів і ухвалення остаточних рішень. У таких випадках роль судді залишається незамінною. Окрім того, важливо враховувати ризики, пов'язані з кібербезпекою, оскільки зберігання і передача цифрових даних повинні бути захищеними від можливих загроз.

У статті також зазначено, що подальший розвиток технологій призведе до збільшення рівня діджиталізації судочинства. Це обумовлює потребу обґрунтованого підходу до формалізації правових норм, що регулюють такі процедури.

Ключові слова: діджиталізація, формалізація, юридична техніка, цивільний процес, судочинство, норма права, правова визначеність, європейський суд з прав людини, кібербезпека.

Adaskalytsia K.K., Mykhalchuk I.I. The combination of digitalization of civil procedure and formalization of civil procedural norms in Ukraine in the context of modern trends in the development of justice.

It is indicated that the rapid development of information technologies and their introduction in

all spheres of social life determines the need for their use in civil proceedings as well. Digitization of civil proceedings has a number of advantages that allow to improve qualitative and quantitative indicators in achieving the tasks of civil proceedings. However, along with the advantages, digitalization also has certain limitations, the consideration of which is necessary for the correct formalization of the relevant legal norms regulating digitalized court procedures. Thus, for the proper implementation of such procedures, it is necessary to define the rules of formalization of the relevant legal norms.

The article is devoted to the examination of the process of digitalization in civil justice, its impact on the efficiency of justice, and the specific features of formalizing legal norms that regulate digitized judicial procedures. The introduction of information technologies into the judicial process contributes to improving access to justice, ensuring timely case consideration, and reducing the influence of human error in decision-making processes.

The main focus of the paper is on how digitalization allows for the achievement of both quantitative and qualitative improvements in the judicial process by simplifying certain procedural matters. Automated procedures, such as the use of the Unified State Register of Court Decisions and the e-Court system, ensure transparency and predictability in judicial decisions. This is crucial for legal certainty, as parties can more accurately anticipate the consequences of their actions.

However, despite the numerous advantages, the digitalization process also has certain limitations. Automation cannot replace judicial discretion in cases requiring the assessment of evidence and the final adjudication. In such instances, the judge's role remains irreplaceable. Moreover, it is essential to consider cybersecurity risks, as the storage and transmission of digital data must be safeguarded against potential threats.

The article also notes that further technological development will increase the level of digitalization in the judiciary. This necessitates a well-grounded approach to the formalization of legal norms that govern such procedures.

Key words: digitalization, formalization, legal technique, civil procedure, judiciary, legal norm, legal certainty, European Court of Human Rights, cyber security.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх запровадження у всіх сферах суспільного життя обумовлює необхідність їх використання і в цивільному судочинстві. Діджиталізація цивільного судочинства має ряд переваг, що дозволяють покращити якісні та кількісні показники у досягненні за-

вдань цивільного судочинства. Проте поряд з перевагами діджиталізація має і певні обмеження, врахування яких є необхідним для коректної формалізації відповідних норм права, що регулюють діджиталізовані судові процедури. Таким чином, для належного запровадження таких процедур необхідно визначити правила формалізації відповідних норм права.

Мета дослідження. Визначити правила формалізації цивільних процесуальних норм права що регламентують діджиталізовані судові процедури.

Попередні дослідження. Різним аспектам досліджуваної проблеми присвятили свою увагу низка вітчизняних науковців, зокрема: Андронов І.В., Атаманова Н.В., Владикін О.Н., Борщенко В.В., Герус Б.І., Ющенко О.О., Сидоренко Н.О., Канюка Н., Кармаза О.О., Моїсєнко Д.М., Шпак М.В., Марущак А.В., Міхровська М.С., Письменна О.П., Петрик В.В., Тимошенко Ю.

Виклад основного матеріалу. Діджиталізація виробничих процесів є закономірним результатом технічного прогресу, еволюції суспільства та беззаперечним благом для більшості напрямків економічної діяльності. У цивільному судочинстві імплементація інформаційних технологій також має пріоритетне значення. Це обумовлено численними перевагами використання інформаційних технологій під час здійснення судових процедур, зокрема: зручність, швидкість, безпечність, ощадливість, зниження ризику помилок внаслідок людського фактору та ін. Основними ж перевагами діджиталізації в контексті цивільного судочинства можна розглядати її здатність покращити показники доступу до правосуддя, дотримання строків розгляду справ та усталеності судової практики. Використання Єдиного державного реєстру судових рішень значно поліпшує орієнтованість суб'єктів права в питаннях правозастосування та дозволяє з більшою певністю передбачати наслідки своїх дій, що є важливим для забезпечення принципу правової визначеності. Сервіси порталів "Судова влада" та "Електронний суд" поліпшують доступність правосуддя, упереджують дискримінацію та корупційні ризики.

Розвиток технічного прогресу триває, і, відповідно, застосування його здобутків у відправленні правосуддя буде й надалі збільшуватися. У цьому контексті набуває актуальності відповідь на питання про особливості юридичної техніки формалізації цивільних процесуальних норм, які регулюють діджиталізовані судові процедури.

Доречність розгляду порушеного питання саме під таким кутом зору обумовлюється тим, що таким нормам властиві особливості формалізації та інтерпретації, що обумовлені особливою природою діджиталізованих судових процедур.

У звичному розумінні судовий процес істотною мірою пов'язаний з категоріями судової дискреції та інтерпретації процесуальних норм, проте в рамках діджиталізованих процесів судова дискреція втрачає свою роль, а процесуальні норми інтерпретуються автоматизовано. У свою чергу, автоматизовано інтерпретуватися можуть лише норми, що мають високий рівень чіткості й не потребують судового розсуду.

Далі ми розглянемо, яким чином діджиталізація здатна поліпшувати досягнення завдань цивільного судочинства та визначимо ключові правила, дотримання яких є необхідним при формалізації цивільних процесуальних норм, що регламентують такі процедури.

Для розкриття порушеного нами питання нам необхідно звернутись до природи юридичної техніки формалізації та діджиталізації.

Формалізацію в праві можна розглядати у різних значеннях та під різним кутом зору: (1) як складову юридичної техніки, яка включає сукупність правил (вимог) надання формального виразу правовим нормам та актам; (2) як комплекс процедур надання нормам та актам права формального виразу; та (3) як сукупність характеристик норм та правових актів, що розкривають їхню відповідність правилам юридичної техніки формалізації. Оскільки глибоке розкриття поняття формалізації в праві не є метою цієї роботи, ми розглянемо лише декілька доробків науковців, які наочно ілюструють широту поглядів щодо цього питання.

Радейко Р.І., досліджуючи особливості формалізації права як стадії правотворчого процесу, зазначає: *"У правотворчому процесі закріплення правових норм у джерелах права супроводжується їх формалізацією"* [1, с. 82].

Манько Д.Г. у своєму дослідженні, присвяченому технологіям формалізації права, ілюструє різні сторони розуміння цієї категорії. Він зазначає, що науковці виділяють три види наукової формалізації: дескриптивну, математичну та логічну. Розглядаючи ці види формалізації у правовій площині, автор висуває припущення, що *"формалізація є процедурою наділення права певною формою, вираження ідей та бажаної моделі у конкретній, загальнообов'язковій конструкції"* [2, с. 19]. Продовжуючи дослідження, автор розглядає формалізацію в праві як певну процедуру з визначеною метою – впорядкування суспільних відносин загальнообов'язковим способом, що виражено у формальних символах. Завершуючи, автор дає визначення: *"формалізація права – це заснована на високому рівні правової культури професійна інтелектуальна діяльність компетентного суб'єкта, пов'язана з використанням технологій творіння, впорядкування, тлумачення та обслуговування правових актів за допомогою певних юридико-технічних засобів"* [2, с. 21].

Вживання деякими науковцями терміну "формалізація" також вказує на розуміння його як результату згаданих вище видів діяльності – формальної визначеності права. Для прикладу пропонуємо цитату Байбака А.Г.: *"Формалізація (визначеність) правових норм державою має особливе як теоретичне, так і практичне значення й вимагає належного рівня концептуалізації"* [3, с. 10]. З цього прикладу ми бачимо, що автор використовує термін "формалізація" як синонім терміну "визначеність".

Також формалізацію в праві можна розглядати і як однойменний метод логіки, основним завданням якого є досягнення математичної однозначності суджень для побудови логічної структури міркування та уникнення обмежень природної мови [4].

Отже, "формалізація" є терміном, який може мати різне значення в контексті права. Тому, для потреби вірного розуміння матеріалу цього дослідження читачем, ми визначимося з тим, у якому значенні ми будемо його використовувати.

Ми розглядатимемо формалізацію як складову юридичної техніки, яка включає сукупність правил (вимог) надання формального виразу правовим нормам та актам.

Стосовно терміну "діджиталізація" можна відзначити, що вітчизняні науковці вказують на його запозичення з англійської мови [5, с. 12; 6, с. 19]. Тому, оминаючи різноманітні тлумачення цього терміну у вітчизняній літературі, ми звернемося відразу до англійського джерела. Так, Оксфордський словник визначає термін діджиталізація як: *"процес перетворення даних у цифрову форму, яку можна легко прочитати та обробити комп'ютером"* (авторський переклад з англійської) [7]. Кембриджський словник визначає діджиталізацію схожим чином: *"переведення інформації в цифрову форму (форму ряду чисел 0 і 1), щоб вона могла використовуватися комп'ютерами та іншим електронним обладнанням"* (авторський переклад з англійської) [8].

Тобто, в розумінні терміну "діджиталізація" центральним є перетворення інформації у форму, придатну для опрацювання комп'ютерами.

Тепер нам необхідно з'ясувати, який вплив діджиталізація відіграє в контексті цивільного судочинства. Звернемося до напрацювань вітчизняних вчених.

Андронов І.В., досліджуючи питання транспарентності судової влади в умовах діджиталізації цивільного судочинства, зазначає, що *"перспективним завданням є поступова автоматизація процесів, які можуть бути здійснені без втручання судді, що дасть йому можливість сконцентруватися на вирішенні складних питань"*. Далі автор описує діджиталізовану модель наказного провадження як послідовність

питань електронної програми та відповідей користувача (потенційного учасника цивільного процесу). Автор додатково описує опції, які зможуть поліпшити користування програмою, такі як підказки та пояснення, а також опції, які можуть поліпшити роботу судді, такі як електронний формуляр. Одночасно автор не применшує важливості судової дискреції, оскільки в пропонуваній моделі питання оцінки доказів та ухвалення остаточного рішення залишає за суддею [9].

Кармаза О.О. у своєму дослідженні, присвяченому питанню діджиталізації судового процесу (на прикладі цивільного процесу України), вказує на необхідність вдосконалення цивільного процесуального законодавства України з метою забезпечення доступності правосуддя, зокрема шляхом цифровізації. Автор звертає увагу на переваги дистанційного режиму правосуддя, яке стало можливим завдяки діджиталізації цивільного процесу, особливо в світлі викликів, спричинених пандемією COVID-19 та збройною агресією Росії [10, с. 25, 26].

Розглянемо ще одну думку щодо діджиталізації в контексті цивільного судочинства. Шпак М.В., розкриваючи проблему надання правової допомоги у цивільному процесі в сучасних умовах електронізації та діджиталізації цивільних процесуальних правовідносин, вказує на покращення можливостей надання правової допомоги з розширенням використання цифрових технологій. Автор зазначає, що доступність інформації, забезпечена засобами діджиталізації, зокрема Єдиним реєстром адвокатів України, сприятливо впливає на становище осіб, які потребують правової допомоги [11, с. 71, 72, 75].

У цьому контексті вважаємо за необхідне зробити певне уточнення. Вище нами проілюстровано, що формалізація в праві пов'язана з такою категорією, як "формальна визначеність". У свою чергу, науковці розглядають формальну визначеність права як складову більш широкій категорії правової визначеності [12, с. 191]. Прецедентна практика ЄСПЛ розтлумачує вимоги, дотримання яких свідчить про забезпеченість правової визначеності в правових положеннях. Таке тлумачення ми можемо віднайти, зокрема, у справі *Steel and others v. the United Kingdom*. У цій справі ЄСПЛ зазначає: "Конвенція вимагає, щоб усе право, чи то писане, чи неписане, було достатньо чітким, щоб дозволити громадянинові, за належною порадою, передбачати певні наслідки певних дій" [13, § 54].

У продовження думки звернемо увагу на ще одну позицію ЄСПЛ, де, розглядаючи деякі аспекти формалізації правових положень, вказується і на необхідність ролі судді в процесі судочинства. У справі *S.W. v. The United Kingdom* ЄСПЛ зазначає: "Яким би чітко не було сформу-

льоване правове положення, у будь-якій правовій системі, включаючи кримінальне право, є неминучий елемент судового тлумачення. Завжди існуватиме потреба в з'ясуванні сумнівних моментів і в адаптації до мінливих обставин" [14, § 35].

Отже, ми бачимо, що науковці розглядають діджиталізацію як інструмент поліпшення організаційних питань, пов'язаних з відправленням правосуддя, і одночасно не применшують ролі судді та адвоката в цьому процесі. Останнє також підкріплене процитованими позиціями ЄСПЛ.

Таким чином, ми можемо провести умовну лінію розмежування між процесуальними питаннями, які вже є діджиталізованими або мають перспективу такими стати, та питаннями, які потребують особистої участі судді та адвоката. Процесуальні питання, які потребують оцінювальних суджень, наприклад оцінки доказів, їх належності та допустимості, все ще потребують участі відповідних фахівців, тому не можуть бути замінені інструментами діджиталізації.

Щодо процедур, які можуть бути діджиталізованими, нам необхідно знайти відповідь на питання про те, чи потребує цей процес особливого підходу у формалізації цивільних процесуальних норм, що їх регламентують. Для відповіді на це питання нам необхідно глибше зануритись у природу діджиталізації цивільного процесу.

Діджиталізація цивільного процесу є не тільки правовим явищем, власне, як і сам цивільний процес. Зокрема, цивільне судочинство можна розглядати і в економічній, і в технічній площинах. В економічній площині цивільний процес є виробництвом з визначеними завданнями, витратами та продуктом.

Марчіано А., Мелькарне А., Джовані Б. присвятили увагу дослідженню питання економічного значення судових установ, їх результативності та належному способу їх вимірювання. Автори, розглядаючи погляди інших науковців та економічну теорію Адама Сміта, підкреслюють важливу роль судочинства в функціонуванні та розвитку економіки. Автори зазначають, що право має і економічний вимір, оскільки справляє реальний вплив на економіку, та наводять приклади такого впливу. В економічній площині автори розглядають судочинство як виробничий процес, який "по суті стосується оптимального використання ресурсів для досягнення заданого результату" [15, с. 81–83, 85, 86].

Отже, ми бачимо, що судочинство може бути розглянуто як економічна діяльність, яка має свої завдання та мету. В цьому руслі вона вимірюється співвідношенням корисних кінцевих результатів до витрачених ресурсів [16]. У нашому випадку такими результатами можна розглядати досягнення завдань цивільного су-

дочинства, визначених у ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України. Виробничі ресурси ж можемо розглядати традиційні для економічних процесів: матеріальні та людські ресурси (праця і підприємницькі здібності).

Діджиталізація в цьому контексті є процесом вдосконалення судочинства як виробничого процесу з метою збільшення кількості корисних кінцевих результатів за однакових або менших витрат.

З визначення завдань цивільного судочинства, яке містить ЦПК, ми можемо розглядати кількість розглянутих цивільних справ як кількісний показник результату, а справедливість, неупередженість та своєчасність – як якісний.

Серед завдань цивільного судочинства найбільшого полегшення отримує завдання своєчасності, тому що діджиталізовані судові процедури значно пришвидшують процеси збору, передачі та обробки даних.

Завдання справедливості та неупередженості також полегшуються за рахунок прозорості та доступності інформації, яка забезпечується діджиталізацією. Прикладом може слугувати портал "Судова влада", який надає можливість зацікавленим особам дізнатись про перебіг розгляду справ, а також ознайомитись із рішеннями у подібних справах.

Борщенко В.В., досліджуючи питання інформаційних технологій у судочинстві, зазначає, що їх використання має пріоритетне значення для ефективності судочинства і що вони "можуть забезпечити безперервний доступ до суду, коли неможливо працювати у звичному режимі, з чим стикнулись українські суди останнім часом". Автор також звертає увагу на висновок Консультаційної ради європейських суддів, що рекомендує і надалі впроваджувати електронний документообіг, а також ділиться власними міркуваннями щодо використання інформаційних технологій, що, на його думку, сприяють "оптимізації фінансування судової гілки влади та економії бюджетних коштів".

На завершення автор розглядає і недоліки, до яких відносить питання дотримання правил кібербезпеки, та виражає судження, що актуальним є її розвиток з урахуванням особливостей судової гілки влади [17].

В цьому контексті варто зауважити наступне. Недостатня захищеність інформаційних систем судових установ може призвести до витоку конфіденційних даних, маніпуляцій із судовими рішеннями та підриву довіри громадян до правосуддя. У зв'язку з цим виникає необхідність постійного вдосконалення та адаптації кібербезпечних заходів у судовій системі – впровадження сучасних технологій захисту, постійний моніторинг загроз, регулярне навчання персоналу з питань кібербезпеки та розробка ефек-

тивних протоколів реагування на можливі інциденти. Успішна реалізація цих заходів дозволить забезпечити стабільність і надійність судових процедур, що, своєю чергою, сприятиме підвищенню довіри суспільства до судової системи.

Окрім зазначеного, є необхідність міжвідомчої співпраці у сфері кібербезпеки. Для цього необхідно залучати спеціалізовані державні та приватні структури, які мають досвід і ресурси для ефективного захисту інформаційних систем. Така співпраця дозволить створити цілісну систему захисту, яка зможе оперативніше реагувати на нові виклики та загрози.

Зрештою, розвиток кібербезпеки у судовій системі є не лише технічним, а й стратегічним питанням, що потребує системного підходу та регулювання на всіх рівнях законодавства, зокрема на рівні формалізації норм права. Врахування особливостей судової гілки влади при впровадженні заходів кібербезпеки дозволить забезпечити ефективний захист прав і свобод громадян, а також гарантуватиме справедливість і неупередженість судових рішень.

Отже, ми можемо дійти до наступних **висновків**. Діджиталізація в цивільному судочинстві є явищем поліпшення його як виробничого процесу, оскільки сприяє досягненню кількісних та якісних його показників. Визначаючи численні переваги, не варто нехтувати обмеженнями діджиталізації цивільного судочинства, до яких можна віднести: неможливість діджиталізації положень, що передбачають необхідність судового розсуду, та необхідність дотримання правил кібербезпеки (безпечний збір, обробка, передача та зберігання даних).

Таким чином, розглядаючи розглядатимемо формалізацію як складову юридичної техніки, яка включає сукупність правил (вимог) надання формального виразу правовим нормам та актам, ми можемо виокремити 3 правила формалізації цивільних процесуальних норм, що регламентують діджиталізовані судові процедури:

1. Чіткість визначення правил проведення діджиталізованих судових процедур. В цьому контексті необхідно враховувати, що такі процедури не можуть бути пов'язані з судовим розсудом, який повинен залишатися компетенцією суду і не може бути автоматизованим.

2. Реальність проведення тих чи інших судових процедур у діджиталізованій спосіб. В цьому контексті важливо врахувати технічні обмеження сучасного стану розвитку інформаційних технологій і наявність реальних можливостей здійснювати певні судові процедури в діджиталізованій спосіб.

3. Дотримання правил кібербезпеки. В цьому контексті необхідно враховувати правила кібербезпеки, пов'язані зі збором, обробкою, передачею та збереженням даних при формалі-

зації конкретних норм цивільного процесуального права, що регламентують діджиталізовані судові процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Радейко Р.І. Особливості формалізації права як стадії правотворчого процесу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 801. С. 81-82.
2. Манько Д.Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 18–21.
3. Байбак А.Г. Автореферат. Визначеність як властивість права. автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.01. Харків, 2021, 36 с.
4. Йолон П. Формалізація. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 686. 742 с.
5. Сидоренко Н.О. Діджиталізація: електронні адміністративні послуги. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. № 4, 2021. С. 11–15.
6. Манько Д.Г. Діджиталізація правового регулювання: технологічні алгоритми й електронні документи. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 1 (67), том 1. С. 18–23.
7. URL: <https://www.oxfordlearners-dictionaries.com/definition/english/digitization#:~:text=%5Buncountable%5D,and%20processed%20by%20a%20computer>.
8. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/digitize?q=digitizationhttps://esu.com.ua/article-18769>.
9. Андронов І.В. Транспарентність судової влади в умовах діджиталізації цивільного судочинства. *Нове українське право*. Вип. 3, 2021. С. 127–133.
10. Кармаза О.О. До питання діджиталізації судового процесу (на прикладі цивільного процесу України). *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. Вип. 1(1), с. 23–29.
11. Шпак М.В. Надання правової допомоги у цивільному процесі в сучасних умовах електронізації та діджиталізації цивільних процесуальних правовідносин. *Вісник мариупольського державного університету*. Серія: право, 2022, Вип. 23-024, с. 71–79.
12. Панкратова В. Історичні витоки принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право*. № 1, 2017. С. 187–192.
13. Steel and others v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58240>.
14. S.W. v. The United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57965>.
15. Alain Marciano Mre, Alessandro Melcarne, Giovanni B. Ramello, The economic importance of judicial institutions, their performance and the proper way to measure them. *Journal of Institutional Economics* (2019), 15: 1, Pp. 81–98.
16. Економічна ефективність. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-18769>.
17. Борщенко В.В. Інформаційні технології в судочинстві: сучасний стан та перспективи. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. Том 26. Випуск 1 (38). 2024, с. 7–11.